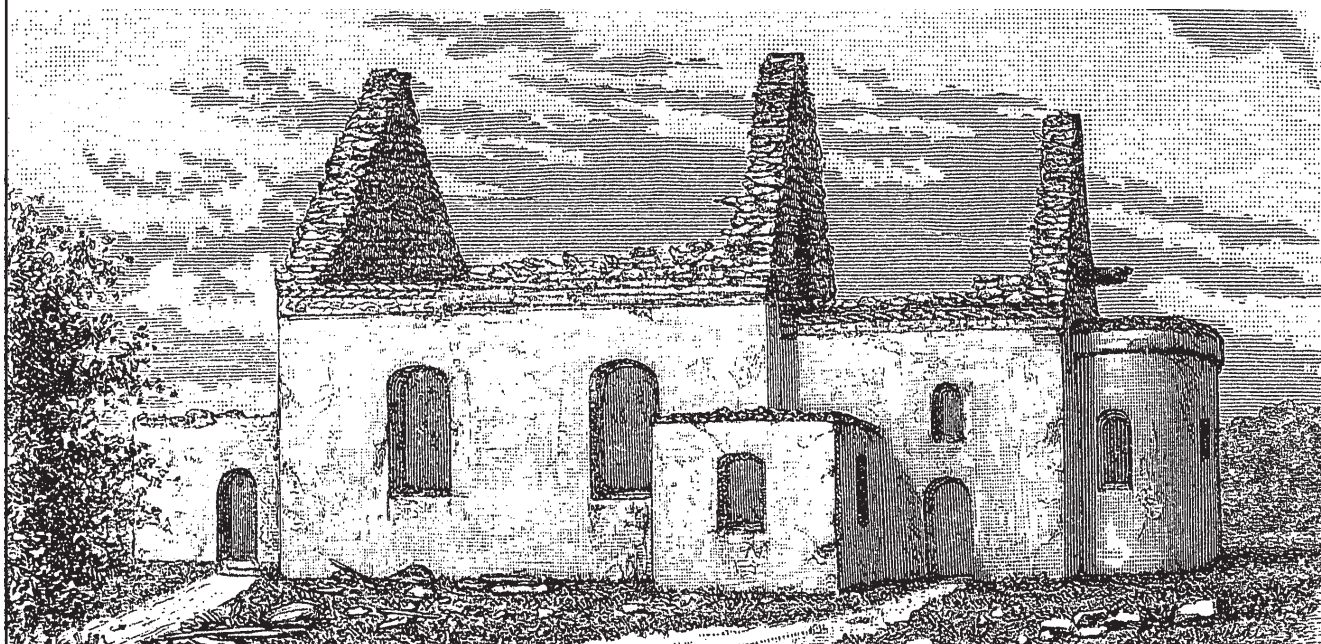

Arkeologisk förundersökning

Vrigstads gamla kyrka

Schaktning inför bergvärmekonvertering i Vrigstads kyrka

*Vrigstads socken i Sävsjö kommun
Jönköpings län*

Arkeologisk förundersökning

Vrigstads gamla kyrka

Schaktning inför bergvärmekonvertering i Vrigstads kyrka

*Vrigstads socken i Sävsjö kommun
Jönköpings län*

Rapport, foto och ritningar: Anna Kloo Andersson där ej annat anges

Omslagsteckning: O. Sörling i Hildebrand 1888.

Grafisk design: Anna Stålhammar

Tryckning och distribution: Birgitta Blomkvist och Marita Tidblom

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping

Tel: 036-30 18 00

E-post: info@jkpglm.se

www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:

Ur karta © Lantmäteriet. Medgivande MS2007/04833.

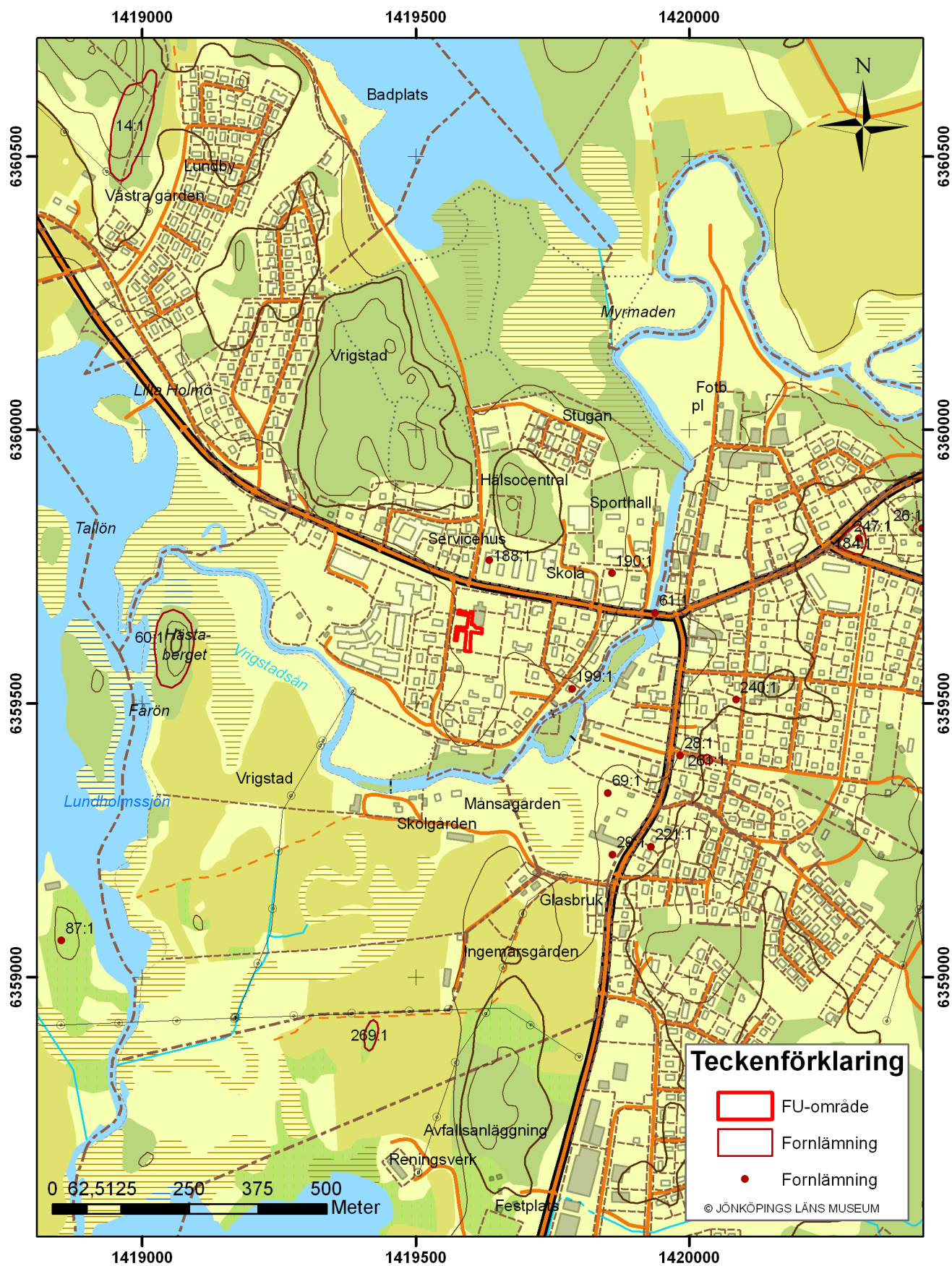
© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2009

Innehåll

Inledning.....	5
Målsättning och metod	5
Topografi.....	5
Fornlämnings- och kulturmiljö.....	6
Ortnamnet Vrigstad	6
Fornlämningar.....	6
Tidigare undersökningar.....	6
Vrigstads kyrkor	7
Den nuvarande kyrkan	7
Den gamla stenkyrkan.....	8
Kyrkobyggnaden.....	8
Kyrkans utsmyckningar.....	9
Runristningar i och vid den gamla kyrkan.....	10
Kyrkogården.....	10
Den gamla stenkyrkans datering	11
Resultat.....	11
Schaktningarna.....	11
Den medeltida kyrkans grundmurar.....	12
Långhuset	12
Vapenhuset.....	12
Fundament från senare tid?	12
Äldre marknivåer	14
Fynd.....	14
Föremål	14
Ben	15
Tryckning av ledning under kyrkogårdsmuren.....	15
Sammanfattning.....	16
Åtgärdsförslag.....	16
Administrativa uppgifter.....	17
Referenser.....	18
Tryckta källor	18
Otryckta källor.....	19
Arkiv.....	19
Figurförteckning.....	20

Bilagor

- Bilaga 1. Karta över förundersökningsområdet med schakt och anläggningar
- Bilaga 2. Karta över den medeltida stenkyrkan samt delar av grundmurarna och fundamentet
- Bilaga 3. Fyndtabell

FIGUR 1. Utdrag ur digitala fastighetskartan motsvarande ekonomiska kartans blad 6E 1d.

Inledning

Sävsjö kyrkliga samfällighet har beslutat att i Vrigstads kyrka konvertera från oljeeldning till bergvärme. Från de sju borrhålen för bergvärme på kyrkogården drogs ledningar först till en fördelningsbrunn och därefter in i kyrkan. Av denna anledning genomförde Jönköpings läns museum i oktober 2008 en arkeologisk förundersökning i form av schaktkontroll på Vrigstads kyrkogård. Vid samma tillfälle passade man även på att dra en ny elkabel från Kyrkogatan i väster, in på kyrkogården och in i kyrkan vilket också övervakades av länsmuseet. Fält- och rapportansvarig var Anna Kloo Andersson, antikvarie vid Jönköpings läns museum.

Målsättning och metod

Vid schaktningarna för ledningsdragningen samt fördelningsbrunnen övervakades arbetet av Jönköpings läns museum. Målsättningen med undersökningen var inledningsvis att, i olika arkiv, ta reda på vad det fanns för information om den gamla stenkyrkan som revs i samband med att den nuvarande kyrkan byggdes 1865. Under fältarbetet var målsättningen att övervaka schaktningarna för att dokumentera eventuella fynd och lämningar. Om rester efter den gamla stenkyrkan framkom skulle kyrkans läge om möjligt fastställas. Även andra lämningar såsom gravar skulle dokumenteras.

De lämningar som framkom i form av grundmurar till den äldre stenkyrkan dokumenterades i text och med digitala fotografier samt inmättes med nätverks-RTK. Inmätningarna har därefter bearbetats i ArcView 3.2 och ArcMap Gis 9.0. I mesta möjliga mån undveks att lägga ledningar i de schakt där grundmurar påträffades. På ett ställe i öster flyttades ledningsschaktet något åt söder och i det sydligast liggande schaktet gjordes en böj för att undvika att muren skulle påverkas. På platsen för fördelningsbrunnen behövde dock delar av lämningarna tas bort eftersom det inte fanns några alternativa placeringar av brunnen. Efter det att lämningarna hade tagits bort med maskin, under antikvarisk kontroll av länsmuseet, så ritades de kvarvarande lämningarna i profil. De lösa ben som påträffades vid schaktövervakningen undersöktes osteologiskt i fält och grävdes därefter ned i samma schakt som de hade hittats men på ett större djup. Inga gravar påträffades *in situ*.

Topografi

Vrigstads kyrka och kyrkogård ligger nästan mitt i samhället med värdshuset ca 80 meter väster om kyrkan (FIGUR 1). Vrigstadsån, som rinner genom samhället omkring 200–250 meter öster och sydöst om kyrkan, mynnar så småningom ut i Lundholmsjön som även har förbindelse med flera andra sjöar väster om Vrigstad.

Berggrunden i Vrigstad består av yngre vulkanit som vanligen är sur (så kallad Smålandsporfyr) medan jordarten består av rullstensåsar och isälvsgrus med inslag av sand, grovmo och älvsediment (SGU 1989a och 1989b).

Fornlämnings- och kulturmiljö

Ortnamnet Vrigstad

Förleden *vrig* i namnet Vrigstad betyder 'krökt, buktande formation'. Eventuellt är det ett äldre namn på ån som slingrar sig genom samhället och som nu heter Vrigstadsån. Efterleden –stad betyder 'plats för verksamhet eller gård' och härstammar från vikingatiden (Agertz 2008:203, 229 och mejl 2008-11-05). Första gången ortnamnet förekommer i skriftliga källor är när en präst, *S Sacredoti de vrigstad*, nämns i ett brev från biskop Karl i Linköping angående ägodelning mellan Vrigstads kyrka och Nydala kloster. Brevet är troligen skrivet någon gång mellan åren 1216 och 1220. I vissa skrifter (till exempel Rogberg 1770:650) förekommer uppgifter om att Vrigstad tidigare ska ha hetat Stavlunda och ån genom samhället Stavlunda å men några belägg för detta finns inte (Agertz, mejl 2008-11-05).

Fornlämningar

I Vrigstad och dess omnejd finns flera registrerade fornlämningar från stenåldern och fram till våra dagar (FIGUR 1).

Boplatser från sten-, brons- och järnåldern finns registrerade (RAÄ 290 och 291) och det finns även en fyndsamling bestående av cirka 80 föremål, främst flint- och bergartsyxor (RAÄ 188). I området återfinns även enstaka gravar (RAÄ 13, 42, 52 och 193) liksom hela gravfält (RAÄ 14, 17 och 20). Ristningar i form av älvkvarnar har påträffats i Vrigstad (RAÄ 247) och det finns även uppgifter om att en runsten (RAÄ 199) ska ha suttit inmurad i en källare som inte låg långt från kyrkan. Senare tiders aktiviteter kan bland annat ses genom en torplämning (RAÄ 85), milstolpe (RAÄ 69) samt en väghållningssten (RAÄ 221).

Tidigare undersökningar

Det har inte genomförts särskilt många arkeologiska undersökningar i Vrigstad. År 1931 påträffades inom fastigheten Gästgivaregården 1:51 (vid Missionskyrkan) flera stenhällar, kol samt fragment av en malsten men även skelettdelar. På en av hällarna påträffades de nyss nämnda älvkvarnarna (RAÄ 247) och denna häll ska enligt uppgift numera återfinnas vid hembygdsgården. Vid Missionskyrkan påträffades ytterligare skelett på samma plats vid markarbeten 1953 (RAÄ 261). Stenhällarna tolkades under 1930-talet som en

förstörd domarring eller möjligen grunden till en äldre kyrka. Enligt tradition i bygden har Vrigstads äldsta kyrkan, Stavlunda, legat på denna plats men enligt en annan tradition ska det istället ha varit en kolerakyrkogård (FMIS).

Stensättningen RAÄ 52 undersöktes delvis och restaurerades 1967. I stensättningens ena hörn framkom två brandgropar med sot och enstaka skörbrända stenar men inga fynd gjordes i övrigt (FMIS). På gravfältet RAÄ 20, som innehåller 22 högar och stensättningar från järnåldern, undersöktes 5 gravar år 1986. Man påträffade då ett bryne, diverse järnföremål, fragment av flinta samt brända ben. Under gravarna hittades även en kokgrop med skörbränd sten samt en eventuell rund hyddbotten vars diameter var 6–7 meter (FMIS och Varenius 1986).

Tre mindre utredningar har även genomförts i och kring Vrigstad. Vid en utredning påträffades röjningsrösen och stenbrott som bedömdes som sentida, samt två möjliga gravar (Borg 2002a). Vid en annan utredning framkom två härdar som undersöktes och dokumenterades men som inte har daterats. Enligt uppgift ska det dock ha funnits fler härdar i området (Kristensson 2002). Vid utredningen som gjordes vid Biskopsbo 2003 framkom ett område med röjningsrösen samt en grav (Borg 2004).

Vrigstads kyrkor

Den nuvarande kyrkan

Vrigstads kyrka uppfördes år 1865 och är en typisk landsortskyrka i brytningstiden mellan nyklassicismen och nygotiken (Haas 2008:10). Ritningarna för kyrkan gjordes av arkitekt Fredrik Wilhelm Scholander men vissa förändringar gjordes senare av Thor Medelplan (Haas 2008:8f). Kyrkan har tornet i norr och koret i söder, dock med en liten förskjutning åt nordost respektive sydväst. När man lät uppföra den nuvarande kyrkan använde man sig av material från den gamla stenkyrkan som då revs och som låg omedelbart söder om den nuvarande. Enligt uppgift ska man även ha använt sig av material från Hjälmseryds gamla kyrka. I kyrktornet kan man på flera stenar se spår av medeltida måleri. Dessa kan således härstamma från Hjälmseryds gamla kyrka likväl som Vrigstads gamla kyrka.

I kyrkan finns en dopfunt från den gamla kyrkan och i ingången mellan tornet och långhuset har man återanvänt baser och kapital från den gamla kyrkans portal. Andra föremål från den gamla kyrkan som har återanvänts i den nya är predikstolen från tidigt 1700-tal samt Pehr Hörbergs altartavla från 1778 som är en kopia av altartavlan i Växjö domkyrka (Haas 2008:13 och Thunander 1983). I tornet finns även gravstenen över prosten Benedictus Komstadius och hans familj (FIGUR 2). Han var kyrkoherde i Vrigstad från 1637

FIGUR 2. Gravsten över prosten Benedictus Komstadius. Stenen har ursprungligen legat i den gamla stenkyrkan men står idag uppställd i den nuvarande kyrkans torn. Foto: Anna Kloo Andersson.

FIGUR 3. Teckning av Vrigstads kyrka från 1807. Foto: ATA.

FIGUR 4. Bas från den gamla stenkyrkan som nu finns i tornet vid ingången till den nuvarande kyrkans långhus. Foto: Anna Kloö Andersson.

FIGUR 5. Kapitäl från den gamla stenkyrkan som nu finns i tornet vid ingången till den nuvarande kyrkans långhus. Foto: Anna Kloö Andersson.

fram till sin död 1670. Han begravdes i den gamla kyrkans kor och när kyrkan revs lät man stenen ligga kvar. För att skydda stenen togs den år 1899 in i kyrkan och istället lät man sätta upp ett metallkors som fortfarande står kvar på samma plats (Thunander 1983).

Den gamla stenkyrkan

Den nuvarande kyrkan i Vrigstad uppfördes, som tidigare nämnts, år 1865. Dess föregångare i sten revs i samband med nybygget och man återanvände materialet i den nya kyrkan. Tack vare C. G. Brunius beskrivning av kyrkan, O. Sörlings teckningar (se framsidan) samt C. F. Lindbergs avbildningar av de romanska målningarna känner vi till hur den har sett ut (Hildebrand 1888).

Kyrkobyggnaden

Kyrkan var byggd av tuktad gråsten och hade hörnstenar samt omfattningar av huggen sandsten. Taket var belagt med ekspån som ska ha varit rödmålade (Thunander 1963:9). Den bestod av ett rektangulärt långhus, ett kvadratisk kor och en halvrund absid. På den norra sidan av koret fanns en sakristia som troligen har haft en mindre föregångare (Brunius i Hildebrand 1888). På den södra sidan av koret fanns ett gravkor för ätten Strömfelt som inte var ursprungligt utan har tillkommit senare och detsamma gäller utbyggnaden i väster (Hildebrand 1888 och Thunander 1963:9). Enligt Hildebrand (1888) ska detta ha varit ett torn, men Marian Ullén (1985:172 och 2006:64) menar att kyrkan aldrig har haft något torn utan ett vapenhus i väster. Däremot verkar det ha funnits ett kastalliknande torn omedelbart söder om kyrkan som kan ses på en avbildning av kyrkan från 1807 (FIGUR 3) (Hansson 2001:320, Lovén 1996:366f och Ullén 2006:64). Tornet kan på avbildningen ses som ett högt, smalt rundtorn där den övre delen är indragen med en öppning och överst en kupolartad avslutning (Lovén 1996:366f). Det skulle kunna vara en gustaviansk lanternin men det finns även likheter med gotländska kastaler. Tornet revs troligen redan år 1817 (ibid).

För att komma in i långhuset gick man genom en rundbågig port i väster med en romansk kolonn på vardera sidan. Basen på kolonnen var attisk och prydd med hörnblad medan kapitälet var tärningsformat (Hildebrand 1888). Porten i väster var dock troligen sekundär och har ursprungligen suttit vid huvudingången i den västra delen av långhusets sydmur och burit upp en balkadin. Denna öppning sattes dock senare igen (Ullén 1985:172 och 2006:63). Baldakinportalens utformning kan ses som en förenklad variant av motsvarande motiv från Lunds domkyrka (Ullén 2006:63). Det är denna portals baser och kapitäl som nu sitter i ingången till den nuvarande kyrkans långhus (FIGUR 4 OCH 5).

I koret fanns en enklare rundbågig port både i söder och norr av vilka den senare ledde till sakristian. Varsitt rundbågigt fönster

fanns även på korets norra och södra väggar. Långhusets fönster har ursprungligen varit mindre men vidgades vid något senare tillfälle. Allra längst i öster i absiden har ett rundbågigt fönster ursprungligen suttit. Det murades dock igen och istället tog man upp två större fönster på vardera sidan om det gamla fönstret (Hildebrand 1888). Inne i långhuset och koret har det från början funnits ett platt bjälk- eller brädtak men under senmedeltiden lät man slå tegelvalv i kyrkan varvid långhuset fick ett kryss- och ett stjärnvalv medan koret fick ett stjärnvalv (Hildebrand 1888 och Ullén 2006:73). Vid rivningen av kyrkan hittade man överst i långhusmuren infällda ekbjälkar, så kallade remstycken, snidade med växt- och drakslingemotiv (FIGUR 6). Remstyckena har med hjälp av dendrokronologi (årsringar) daterats till efter ca 1095.

Kyrkans utsmyckningar

När kyrkan revs upptäckte man ovanför valven romanska målningar i starka färger som Lindberg avbildade. Dessvärre har målningarna troligen inte avbildats helt korrekt i fråga om vissa detaljer och texter (Hildebrand 1888 och Ullén 1985). Ornamentiken i målningarna, i form av vita fåglar och kvadratiska bildfält med bröstbilder av heliga personer, gör att de stilmässigt kan kopplas samman med den danska Jörlundegruppens arbeten från 1150–1170 (Hildebrand 1888, Ullén 1985:171 och 2006:63, 87). Anknäytningen till Jörlundegruppen gör att målningarna i Vrigstads bör ha varit bland de tidigaste i Småland och i Linköpings stift (Ullén 1985:171 och 2006:63). Liknande kalkmålningar har även påträffats i Lannaskede gamla kyrka, Hjälmseryds gamla kyrka, Myresjö gamla kyrka samt i Bringetofta (Haas 2008:8 och Ullén 1985:157).

Dateringen av de romanska målningarna och baldakinportalen samt deras koppling till Danmark (Jörlundegruppen respektive Lunds domkyrka) gör det troligt att det är Linköpingsbiskopen Gisle som har initierat utsmyckningen av Vrigstads gamla kyrka. Gisle hade egna godsintressen i socknen och lät dessutom cistercienserna grunda ett kloster på hans egen mark i det som blev Nydala kloster år 1143. Dessutom hade han starka kopplingar till Lund eftersom ärkebiskopen hade sitt säte där och Gisle fick till exempel äran att inviga ett av sidoaltarna i Lunds domkyrka år 1145. Han bör således ha haft mycket goda kontakter med den verksamhet av kyrkobyggnad och monumentalmåleri som pågick i Danmark under mitten av 1100-talet (Ullén 2006:87).

I kyrkan fanns en dopfunt av sten med fyrsidig skålformad del (cuppa) som numera finns i den stående kyrkans långhus (FIGUR 7). Både cuppan och fotens överdel har formen av ett omvänt tärningskapital, dock saknas funtens mellandel (Borg 2002c:130). Dopfunten är gjord av den så kallade Finvidergruppen och har daterats till omkring 1150 (Blomqvist 1929:44ff samt Borg 2002b:165f och 2002c:130). Samma stenhugare har även gjort de baser och

FIGUR 6. Remstycken från Vrigstads gamla stenkyrka, numera hos SHM. Teckning: O. Sörling i Hildebrand 1888.

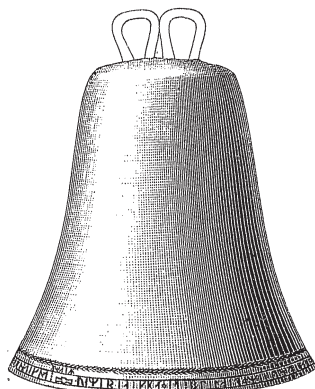
FIGUR 7. Dopfunten från Vrigstads gamla stenkyrka som nu finns i den befintliga kyrkan. Foto: Anna Kloo Andersson.

FIGUR 8. Gravmonument som tidigare har stått på Vrigstads kyrkogård. Teckning: O. Sörling i Hildebrand 1888.

FIGUR 9. Runristning från Vrigstads gamla stenkyrka. Teckning: O. Sörling i Hildebrand 1888.

FIGUR 10. Den lilla medeltida klockan med runor i Vrigstads gamla stenkyrka. Teckning: O. Sörling i Hildebrand 1888.

kapitäl som togs tillvara från den gamla kyrkan och som nu finns i ingången mellan tornet och långhuset (ibid).

Runristningar i och vid den gamla kyrkan

Några alnar från den gamla kyrkans södra mur fanns tidigare en gravkista med lock och två gavelhällar (Sm 83, Kinander 1935-61:205ff, FIGUR 8) som nu återfinns på Statens Historiska Museum (SHM) i Stockholm. På locket finns det runor vars text lyder "Fader och moder...sonens död. Han hette Gudmund. Gud hjälpe hans själ". Bägge gavelstenarna har rundade hörn och pryds av hjulkors på bägge sidorna. Gavelstenarna tyder på influenser från skånsk-danskt område vilket inte är överraskande med tanke på kyrkan i övrigt (Ullén 2006:62). Gravmonumentet härrör troligen från tidigt 1100-tal.

Inne i kyrkan fanns även en runinskrift på väggen i ett cirkelformigt band runt ett tecknat ansikte (Sm 81, Kinander 1935-61:202f, FIGUR 9). Dess exakta placering i kyrkan är dock inte känd. Figuren är enligt Hans Hildebrand (1888) "aftecknad af en person, hvilken ej hade nödig bekantskap med runorna" varför texten inte har kunnat tydas i sin helhet. Den lyder troligen "Guds präst (?) Älvin (?) skrev detta på...". Enligt Kinander (1935-61:203) daterar Hildebrand den till 1100-talets senare del.

Ytterligare en runristning har funnits i den äldre stenkyrkan och då på dess minsta klocka (Sm 82, Kinander 1935-61:203ff, FIGUR 10). Denna gick dock sönder och gjöts därför om 1817 men texten löd "Dicant omnia: Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum. Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui. Amen". Klockan, som var medeltida, skulle kunna vara från 1100-talets senare del, men även något yngre (Kinander 1935-61:204f).

Kyrkogården

Kyrkogårdens äldsta delar utgörs av de delar som låg söder om den gamla kyrkan. Det var först år 1810 som man började använda den västra delen av kyrkogården (Manbo 2007:10f). När den nya kyrkan byggdes var man tvungen att flytta kyrkogårdens nordliga utsträckning drygt 30 meter norrut eftersom kyrkan inte fick plats inom den tidigare befintliga kyrkogården. Den gamla kyrkogårdsgränsen i norr kan ses i den fastighetsgräns som går genom den nuvarande kyrkan (BILAGA 1). I och med att kyrkogården utvidgades blev man tvungen att flytta både den gamla landsvägen (idag Rv 30) samt sockenstugan eftersom dessa låg i vägen för kyrkbygget och kyrkogårdsmuren lades även om. År 1971 utvidgades kyrkogården ytterligare eftersom den inte räckte till och det blev då den ca 400 m² stora utvidgningen åt söder.

Den gamla stenkyrkans datering

När den gamla kyrkan revs hittade man, som tidigare nämnts, remstycken dekorerade med växt- och drakslingemotiv. De har med hjälp av dendrokronologi daterats till efter ca 1095. Marian Ullén (2006:63) menar att remstyckena, tillsammans med det påfallande stora koret med hög och djup absid, innebär att kyrkan troligen har uppförts under tidigt 1100-tal. Kyrkan saknade dessutom de huggna och profilerade omfattningar som är typiskt för de senare absidkyrkorna i området. Det var dock först i mitten av 1100-talet som kyrkan fick lite mer utsmyckning i form av de romanska målningarna, dopfunten och kolonnerna till portalen.

Några direkta bevis för att den medeltida stenkyrkan har föregåtts av en ännu äldre träkyrka finns inte. Därmed inte sagt att någon sådan inte har funnits. Vrigstad har gamla anor som centrum och marknadsplats i häradet och såväl kung som biskop uppträder tidigt som jordägare i bygden. Prästgården hade sina ägor särhägnade i förhållande till de övriga gårdarna i byn, vilket antyder att kyrkan och prästgården hade sitt ursprung i en huvudgård med tillhörande gårdskyrka (Hansson 2001:320). En sådan gårdskyrka skulle mycket väl ha kunnat varit uppförd i trä, antingen på samma plats som den medeltida stenkyrkan eller i dess närhet.

Resultat

Schaktningarna

Schaktningarna för ledningarna och fördelningsbrunnen på Vrigstads kyrkogård utfördes av Hillerstorps schakt under övervakning av Jönköpings läns museum. Sammanlagt togs 180 meter schakt upp. Schakten hade huvudsakligen en bredd av 0,6 meter och ett djup av 0,7–0,9 meter för att ledningarna inte ska riskera att frysa. Alla schakt lades i gångarna för att undvika befintliga gravar. Längs med kyrkans västra långhusvägg togs ett större schakt upp eftersom det var tänkt att man skulle ta bort den oljetank som var nedgrävd där. På grund av dess storlek beslöt man istället att ta bort den övre delen av tanken och fylla den med sand.

De borrhål som togs upp för bergvärme var 14 centimeter i diameter och borrhålen till ett djup av 170–210 meter. Eftersom hålen borrhades direkt från markytan och var så smala gjorde länsstyrelsen bedömningen att det inte var nödvändigt att övervaka själva borrhningen utan bara schaktningen för ledningarna fram till borrhålen.

Från de olika borrhålen gick ledningarna till fördelningsbrunnen som var 1,14 meter i diameter och 1,02 meter hög. Den behövde dessutom ligga cirka 0,35 meter under marken för att den inte skulle vara synlig ovan jord. Från fördelningsbrunnen gick sedan några tjockare ledningar in i en trappa ned till kyrkans pannrum i

FIGUR 11. Del av murarna till den gamla stenkyrkans norra långhusvägg sett från västsydväst. Foto: Anna Kloo Andersson.

FIGUR 12. Delar av murarna till den gamla stenkyrkans vapenhus sett från norr. Foto: Anna Kloo Andersson.

den västra delen av långhusets sydvägg omedelbart väster om absiden. Dessa ledningar skulle gå in i pannrummet 2,0 meter under marknivå. Eftersom schaktet vid trappan behövde vara totalt 2,15 meter djupt togs en större yta upp väster om absiden för att arbetet skulle kunna göras så säkert som möjligt.

Schakten innehöll överst lite grövre grus från beläggningen på gångarna och därunder fanns sand.

Den medeltida kyrkans grundmurar

Långhuset

I ett av de östliga schakten återfanns grundmuren till den medeltida stenkyrkan och då troligen delar av den norra långhusväggen (BILAGA 1). Ovanpå muren påträffades mycket murbruk och en del småsten som troligen härrör från rivningen av den gamla kyrkan samt uppförandet av den nuvarande kyrkan. Det var bara den övre delen av grundmuren som schaktades fram och den var murad och lagd i skift. De delar av den norra långhusväggen som framkom var den nedre delen av livväggen, det vill säga den nedre delen av dess innervägg (FIGUR 11). Det kunde ses på att stenarna var jämnt huggna och lagda i en rak linje. Innanför denna vägg och cirka 10 centimeter djupare ned i schaktet fortsatte muren men där var stenarna inte lika väl huggna och heller inte lika prydligt lagda. I de raserings-/byggmassor som låg ovanpå grundmuren påträffades ett mynt (se nedan).

I ett försök att undvika att behöva gräva bort den norra långhusmuren togs ytterligare ett schakt upp i öster strax söder om det första schaktet. Där framkom två mindre murade partier men på ett något större djup än i det föregående schaktet. Eftersom de låg på en nivå som var tillräckligt djup för att ledningarna inte ska frysa valde man att lägga ledningarna i detta schakt istället.

Vapenhuset

Det sydligast liggande schaktet valde vi att dra så långt åt väster som möjligt i grusgången för att om möjligt undvika eventuella murar. Trots detta framkom delar av den västra grundmuren till den gamla kyrkans vapenhus (FIGUR 12 och BILAGA 1). Schaktet utvidgades något åt öster just där muren påträffades och även om muren fortsatte också där så låg den på ett något större djup, varför ledningen lades där istället.

Fundament från senare tid?

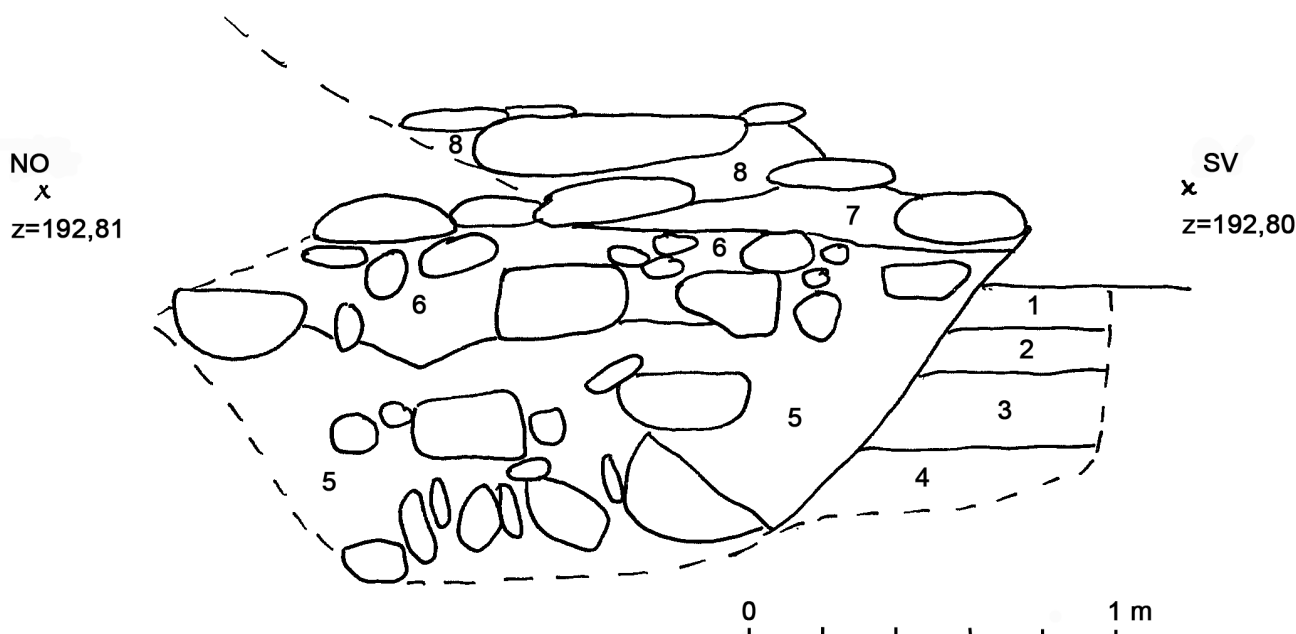
På platsen för fördelningsbrunnen behövde ett större yta tas upp och till ett större djup än vad som hade behövts för de övriga schakten för ledningarna. Även på detta ställe påträffades ett fundament (FIGUR 13 och BILAGA 1). I schaktet kunde man dock se att fundamentet slutade strax söder, väster och norr om platsen för fördelnings-

brunnen och dess ledningar men fortsatte in i schaktväggen i okänd utsträckning åt öster. Alternativa placeringar av fördelningsbrunnen diskuterades. Det visade sig dock att den ursprungligt tänkta platsen var den enda möjliga för att det skulle vara praktiskt möjligt att installera ledningarna i fördelningsbrunnen och att anläggningen skulle fungera så effektivt som möjligt efter installation. Kontakt togs därför med länsstyrelsen som besiktigade platsen. Länsstyrelsen beslutade då på plats att de delar av fundamentet som låg i vägen för fördelningsbrunnen kunde borttagas under övervakning av Jönköpings läns museum. Den skulle givetvis även dokumenteras genom inmätningar, fotografier, beskrivning och profilritning.

Med hjälp av grävmaskin togs delar av fundamentet bort. Därefter rensades profilen fram på den resterande delen av fundamentet och dokumenterades (FIGUR 14). Fundamentet hade överst fyra skikt av lagd sten. De två översta skikten innehöll sten i storleken 0,2–0,4 meter och dessa var även murade med vitgult murbruk. De två

FIGUR 13. Fundamentet på platsen för fördelningsbrunnen sett från ovan innan den norra delen borttogs. Foto: Anna Kloö Andersson.

undre skikten innehöll sten (0,1–0,4 meter stora) som dock bara var lagda med grusig sand emellan och inget murbruk. Under dessa lagda stensikt fanns en tydlig nedgrävning som främst innehöll brun, grusig sand men även en del 0,1–0,4 meter stora stenar. Fundamentet var som mest 1,2 meter djupt och botten låg 1,5 meter under dagens marknivå.

Detta fundament gav intryck av att vara mer slarvigt uppbyggt och kanske inte alltför stabilt i jämförelse med de övriga murarna. Det är svårt att tänka sig att det under någon längre tid skulle kunna bära upp några alltför stora tyngder såsom en medeltida kyrka, ett klocktorn eller ens vara rester efter en äldre kyrkogårdsmur. Enligt Stig Marz från Vrigstads hembygdsförening (mejl 2008-12-08) så

FIGUR 14. Profilritning av de kvarvarande delarna av fundamentet på platsen för fördelningsbrunnen.

1. Orangebrun sand.
 2. Mörkbrun sand, äldre markhorisont.
 3. Orangebrun, lite grusig sand.
 4. Grått grus, opåverkad markyta.
 5. Brun, grusig sand.
 6. Ljusbrunt, lite sandigt grus.
 7. Gulbrun, grusig sand.
 8. Vitgult murbruk.
- Ritning: Anna Kloö Andersson.

ska en person kallad "Klaes på Höjden" ha varit med när den gamla kyrkan revs. Han berättade att man trots försök med både järnspett och korp inte kunde få loss de första hörnstenarna i kyrkan eftersom de satt för hårt. De hade istället varit tvungna att spränga loss dem med krutladdningar. Det verkar därför inte orimligt att tänka sig att fundamentet gjordes och användes under en kortare period i samband med rivningen av den gamla kyrkan eller uppförandet av den nya.

I den nedre delen av fundamentets fyllning påträffades en del omrörda ben såsom lårben, fragment från bäcken, kranier och händer eller fötter. Alla benen kom från barn där individen/individerna troligen inte hade varit äldre än 5 år när den/de dog. Hur många individer de representerade var inte möjligt att avgöra men de kan inte komma från fler än sex individer, dock möjligtvis färre. Det var bara på detta ställe som ben från barn påträffades vilket kan ha flera orsaker. Schakten grävdes inte så djupt att några gravar påträffades *in situ* och ben, i synnerhet från barn, bevaras väldigt dåligt i sand. Dessa ben hittades dessutom strax utanför den medeltida kyrkan. Förr i tiden var det vanligt att man begravde barn nära kyrkans vägg för att regnvattnet som föll från kyrkans tak, och därmed var heligt, skulle falla på deras gravar. Det är därför troligt att man, när man gjorde detta fundament, grävde igenom en eller flera barngravar som låg nära kyrkan varför benen kom att ingå i fyllningen.

Äldre marknivåer

Vid vapenhusmuren, delar av norra långhusmuren samt vid det yngre fundamentet påträffades lager som var betydligt mörkare än den omgivande sanden. Dessa lager tolkades som äldre marknivåer. Vid långhuset härrör de troligen från när den gamla stenkyrkan revs och den nya byggdes eftersom det ligger raseringsmassor ovanpå dessa mörkare lager. Marknivån vid vapenhuset hör troligen också ihop med kyrkans rivning även om det inte fanns rivningsmassor ovanpå lagret utan enbart ljusare sand och mull. Vid det yngre fundamentet låg den äldre markhorisonten något djupare. Man hade dessutom grävt igenom denna marknivå samt ett ovanpåliggande lager orangebrun sand (se FIGUR 14) när man gjorde fundamentet. Detta lager tolkas därför som en äldre markhorisont, kanske från den gamla kyrkans byggnads- eller användningstid.

Fynd

Föremål

Som tidigare nämnts påträffades ett mynt i de omrörda massorna ovanpå grundmuren till den gamla kyrkans långhusvägg. Det är ett ettöres mynt präglat år 1719 eller 1720 under Ulrika Eleonora (Glück et al 1972:17, Fnr 1, FIGUR 15 och BILAGA 3). I de omrörda

FIGUR 15. Mynt från 1719 eller 1720 som påträffades i omrörda massor (Fnr 1). Foto: Anna Kloö Andersson.

massorna som låg ovanpå oljetanken påträffades även några kist-handtag, en slaggbit samt några 2–3 millimeter tjocka metalltrådar som var 0,05–0,15 meter långa. Några av trådarna var böjda och en var virad kring en annan metalltråd. Det var dock inte möjligt att avgöra vad de har använts till och de fick ligga kvar i schaktet. Ovanpå oljetanken påträffades även en 3,5 centimeter bred bit av textil (Fnr 2, FIGUR 16 och BILAGA 3). Den är vävd och mörkbrun till svart och ovanpå den är någon typ av dekoration påsydd. Denna dekoration är gjord av en omspunnen, troligen silverhaltig tråd. Ett oidentifierat metallföremål som är kopparhaltigt hittades även i raseringsmassorna i den gamla kyrkans långhus (Fnr 3).

Ben

Eftersom schaktningen gjordes på en kyrkogård påträffades givetvis ben från människor. Benen var obrända och inga av dem låg *in situ* vilket beror på att schakten inte gjordes särskilt djupa. Benen kommer från både vuxna individer och barn och utgörs av fragment från kraniet, överarmen, underarmen, bäckenet samt lårbenet men även av oidentifierade fragment från andra kroppsdelar. Det faktum att benen kommer från flera olika kroppsdelar samt att de inte påträffades *in situ* gör det omöjligt att avgöra hur många individer de kan härröra från. Dessutom påträffades även några obrända ben från djur såsom fågel, nötkreatur och får. Det är inte möjligt att avgöra hur gamla dessa ben från människor och djur är utan att göra en ^{14}C -analys. Det var dock inte aktuellt med några sådana analyser inom ramen för detta projekt. De flesta djurbenen skulle dock tänkas kunna härröra från när den nya kyrkan byggdes men de kan även tänkas vara äldre än den medeltida kyrkan. Alla ben lades i en liten grop och täcktes över i respektive schakt där de hade påträffats.

Tryckning av ledning under kyrkogårdsmuren

I det schakt som låg allra längst åt nordväst skulle förutom ledningen till bergvärmen även en ny elledning läggas ned. Den skulle dessutom fortsätta västerut under kyrkogårdsmuren och ut till en station strax söder om Vrigstads värdshus. För att få elledningen från grusgången, mellan gravarna, under kyrkogårdsmuren och upp på andra sidan använde man en rörtryckningsmaskin av typen jordraket med en diameter på 130 millimeter. Med hjälp av tryckluft pressade sig denna ned under mark och framåt. Det fanns således ingen som helst möjlighet att se om den gick igenom några anläggningar eftersom man bara såg in- och utgångshålet. På utsidan av kyrkogårdsmuren finns en cirka 1 meter bred gräsbevuxen remsa innan den asfalterade vägen tar vid. Där grävde man för hand upp

FIGUR 16. Det vävda textilfragmentet där tråden var omspunnen med silverhaltig tråd (Fnr 2). Foto: Anna Kloo Andersson.

en mindre yta för att få fram jordraketen och ledningen, men inte heller där framkom några anläggningar eller fynd förutom de elkablar som var nedgrävda längs med kyrkogårdsmuren.

Sammanfattning

Eftersom Sävsjö kyrkliga samfällighet hade beslutat att konvertera från oljeeldning till bergvärme i Vrigstads kyrka behövde man schakta för ledningar och en fördelningsbrunn på dess kyrkogård. Dessa schaktningar övervakades i oktober 2008 av Jönköpings läns museum efter beslut av Länsstyrelsen i Jönköpings län. Vid schaktningarna framkom delar av grundmuren till den medeltida kyrka som revs 1865 i samband med att den nuvarande kyrkan byggdes. Ett fundament påträffades utanför den medeltida kyrkans murar. Det gav dock intrycket av att vara mer slarvigt uppbyggt och att inte tåla alltför stora tyngder under någon längre tid såsom en mur till en kyrka. Det är möjligt att fundamentet har uppförts och haft någon funktion i samband med rivningen av den gamla stenkyrkan och byggandet av den nya i mitten av 1800-talet. De föremål som påträffades såsom ben, mynt, textilier och metalltrådar, hittades alla i omrörda lager och inte *in situ*.

Åtgärdsförslag

Schaktningen som behövde göras för ledningar och fördelningsbrunn till bergvärmeanläggningen på Vrigstads kyrkogård övervakades och dokumenterades av Jönköpings läns museum. Om det skulle bli nödvändigt med ytterligare schaktning på kyrkogården, eller om samma schakt som har undersökts här behöver grävas ännu djupare, är det dock viktigt att dessa undersöks. Anledningen till detta är att det bara är mindre delar av den medeltida kyrkans grundmurar som har framkommit och de lämnades orörda. När det gäller det fundament som troligen härrör från byggnationen av den nya kyrkan, och som delvis borttogs, bör man undersöka dess exakta funktion och utsträckning.

Det är inte omöjligt att man kan tänkas träffa på ytterligare rester efter den medeltida kyrkans grundmurar när man gräver för nya gravar. Detta gäller i synnerhet inom kvarter C, som ligger söder om den nuvarande kyrkan, men även den nordöstra delen av kvarter D och den sydvästra delen av kvarter B kan tänkas vara aktuella. Om så skulle ske är det viktigt att dokumentera murarna väl för att bekräfta kyrkans placering eller eventuella andra anläggningar.

Länsstyrelsen beslutar om vidare åtgärder.

Referenser

Tryckta källor

- Agertz, J. *Om ortnamn i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2008. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och Stiftelsen Jönköpings läns museum LXXVII. Jönköping.
- Blomqvist, R. 1929. *Studier i Smålands romanska stenkonst*. Lund.
- Borg, J. 2002a. *Trävaruvägen. Tillfällig väg genom Gästgivaregården*. Arkeologisk rapport 2002:31. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Borg, J. 2004. *Biskopsbo 1:20. Utredning inför anläggandet av moräntäkt*. Arkeologisk rapport 2004:02. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Borg, R. 2002b. *Smålands medeltida dopfuntar. Volym I. En inventering i komparativ belysning*. Gothenburg Studies in Art and Architecture. Göteborg.
- Borg, R. 2002c. *Smålands medeltida dopfuntar. Volym II. Catalogue raisonné*. Gothenburg Studies in Art and Architecture. Göteborg.
- Glück, H., Wennberg, B. & Hirsch, H. 1972. *Årtalsförteckning. Svenska mynt. Värderingspriser 1973*. Stockholm.
- Haas, J. 2008. *Vrigstad kyrka. Kulturhistorisk karakterisering och bedömning*. Byggnadsvårdsrapport 2008:22. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund studies in Medieval Archaeology 25. Lund.
- Hildebrand, H. 1888. Vrigstads kyrka i Småland. I: *Svenska konstminnen från medeltiden och renässansen aftecknade och beskrifna på föranstaltande af Svenska fornminnesföreningen*. Femte häftet. Svenska fornminnesföreningens förlag. Stockholm.
- Kinander, R. 1935-61. *Smålands runinskrifter. I Text*. Stockholm.
- Kristensson, A. 2002. *Vrigstad grustäkt – två härdar*. Arkeologisk rapport 2002:31. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. KVHAA. Stockholm.
- Manbo, I. 2007. *Vrigstads kyrkogård. Kulturhistorisk karakterisering och bedömning*. Byggnadsvårdsrapport 2007:105. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Rogberg, S. 1770. *Historisk beskrifning om Småland i gemen, i synnerhet Kronobergs och Jönköpings lähner, ifrån äldst, til närwarande tid, om thesz politie, natural-historia, bergwärk, kyrko-stat, folkmängd, hushållning, kyrkor, slott och herregårdar, med mera mines wärd, författad af afl. mag. Samuel Rogberg*. Carlskrona.
- SGU. 1989a. *Karta över känslighet för infiltration av föroreningar i Jönköpings län*. Sveriges geologiska undersökningar. Ser Ah nr 11, Specialkarta.
- SGU. 1989b. *Karta över berggrunden i Jönköpings län*. Sveriges geologiska undersökningar, Ser Rapport och meddelanden nr 50, Ser Ah nr 11, Specialkarta.

- Thunander, R. 1963. *Vrigstads kyrka. Historik, beskrivning och series pastorum*. Vrigstads kyrkoråd. Vrigstad.
- Thunander, R. 1983. *Vrigstads kyrka*. Vrigstads församlings kyrkråd. Vrigstad.
- Ullén, M. 1985. De romanska målningarna i Vrigstads gamla kyrka. *Småländska kulturbilder 1985*. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och Stiftelsen Jönköpings läns museum LVII. Jönköping.
- Ullén, M. (Red). 2006. *Småland. Landskapets kyrkor*. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Varenius, B. 1986. *Delundersökning av skadat järnåldersgravfält. Fornlämning 20 Vrigstad socken, Småland*. Arkeologisk rapport 1986:1. Jönköpings läns museum. Jönköping.

Otryckta källor

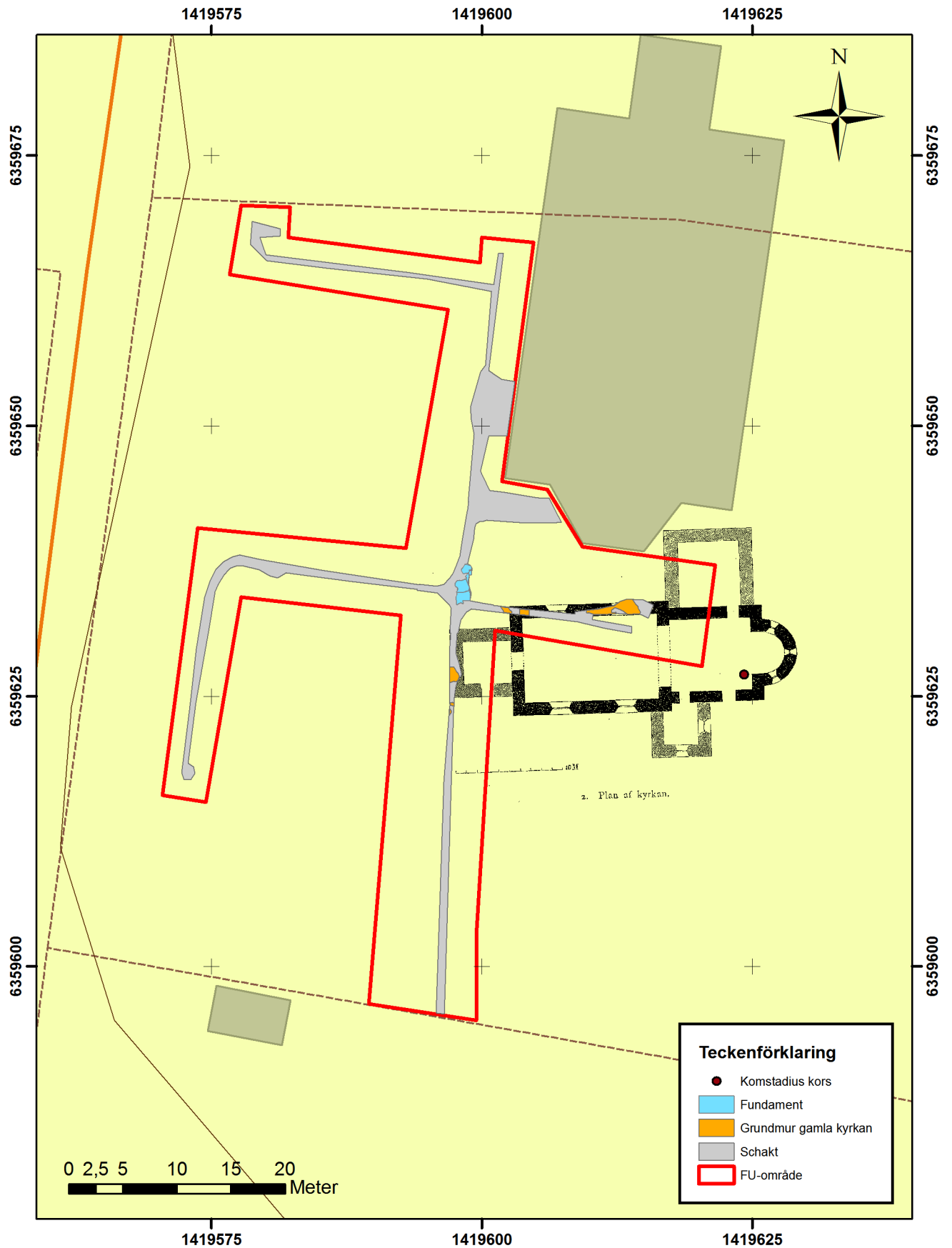
- Agertz, Jan. Ortnamnsforskare. Jönköpings läns museum. Mejl 2008-11-05
- Marz, Stig. Vrigstads hembygdsförening. Mejl 2008-12-08

Arkiv

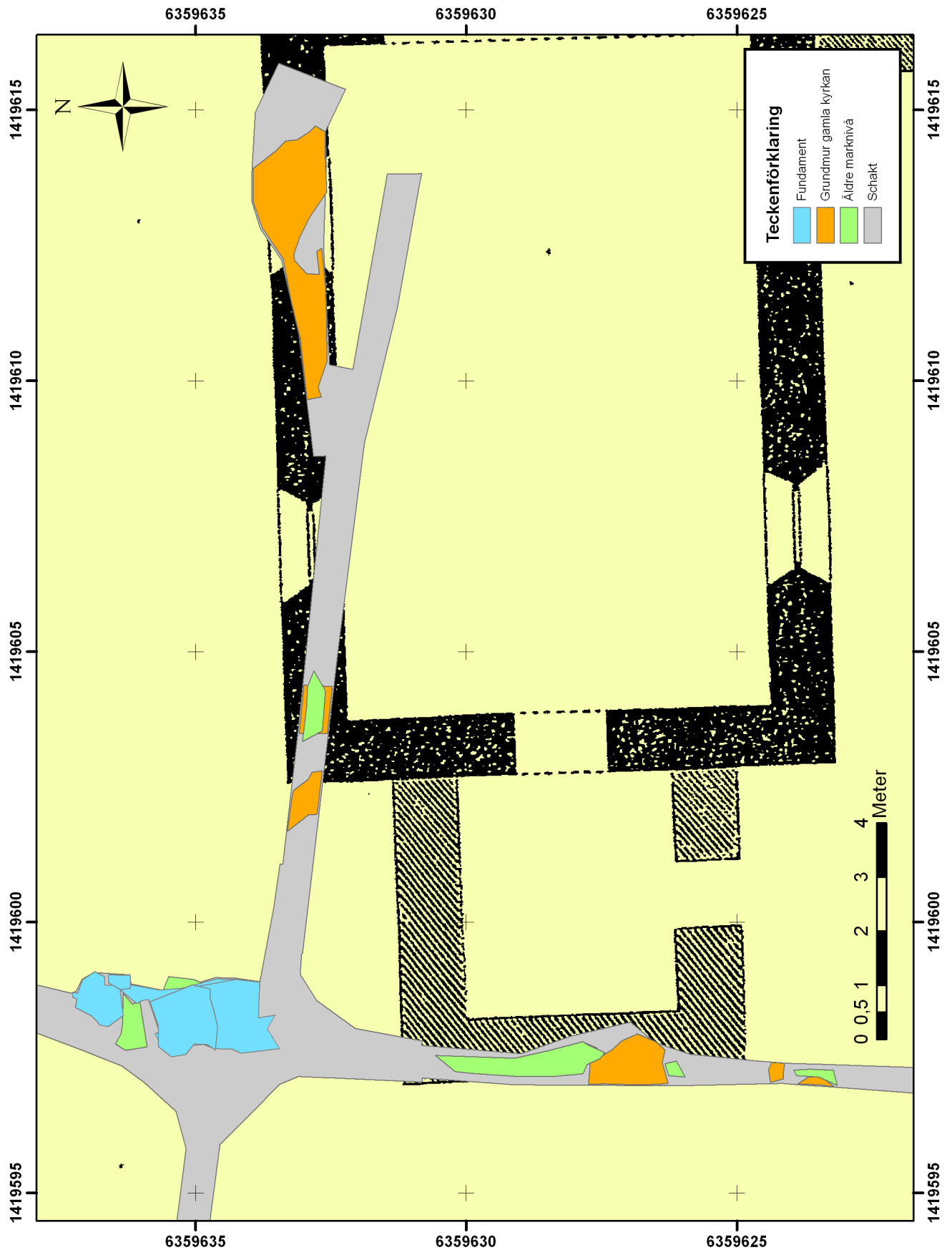
- Antikvarisk-Topografiska Arkivet (ATA). Stockholm.
- FornMinnes Informations System (FMIS). Visby.
- Jönköpings läns museum. Jönköping.

Figurförteckning

Figur 1. Utdrag ur digitala fastighetskartan	4
Figur 2. Gravsten i nuvarande kyrkans torn	7
Figur 3. Teckning av Vrigstads gamla kyrka år 1807	8
Figur 4. Bas vid ingången till kyrkans långhus	8
Figur 5. Kapitäl vid ingången till kyrkans långhus	8
Figur 6. Remstycken från Vrigstads gamla kyrka	9
Figur 7. Dopfunt i Vrigstads kyrka	9
Figur 8. Teckning av kista från Vrigstads kyrkogård	10
Figur 9. Runristning från Vrigstads gamla kyrka	10
Figur 10. Teckning av den gamla lilla kyrkklockan	10
Figur 11. Delar av muren till den gamla kyrkans norra långhusvägg	12
Figur 12. Delar av muren till den gamla kyrkans vapenhus	12
Figur 13. Del av fundament som borttogs	13
Figur 14. Profilirtning över kvarvarande fundament vid fördelningsbrunnen	13
Figur 15. Mynt påträffat i omrörda massor	14
Figur 16. Textil påträffad i omrörda massor	15

Karta över förundersökningsområdet med schakten och anläggningarna markerade liksom läget för den medeltida stenkyrkan.

Karta över grundmurarna till den medeltida stenkyrkan, fundamentet samt de äldre marknivåer som framkom vid den arkeologiska förundersökningen på Vrigstads kyrkogård.

Fyndtabell

Fyndnr	Sakord	Längd	Bredd	Diameter	Vikt	Fyndomständigheter	Beskrivning
1	Mynt			2,4 cm	4,2 g	Omrörda massor i gamla kyrkans långhus	Präglat år 1719 eller 1720 under Ulrika Eleonora
2	Textil	3,5 cm			2,9 g	Omrörda massor ovanpå oljetank, väster om nuv. kyrka	Tygstycke med påsydd dekoration, spunnen silvertråd
3	Metallföremål	5,7 cm	4,2 cm		24,9 g	I raseringsmassor i gamla kyrkans långhus	Oformlig kopparhaltig metall, ärggrön

Under 1800-talet växte Vrigstads församling så mycket att den inte fick plats i kyrkan under gudstjänsterna. För att åtgärda detta problem lät man år 1865 riva den gamla kyrkan och återanvände materialet till den nuvarande kyrkan där det fick plats betydligt fler människor. Den gamla medeltida kyrkan ska enligt uppgifter ha legat omdelbart söder om den nuvarande.

Under hösten 2008 valde församlingen att konvertera kyrkans uppvärmning från oljeeldning till bergvärme. I samband med schaktningarna för de nya ledningarna kom delar av grundmurarna till den gamla kyrkan åter fram i dagens ljus.